

KAN EMPIRISCH BEOEFENDE SOCIOLOGIE INZICHT IN MAATSCHAPPELIJKE PROBLEMEN VERSCHAFFEN ?

Een bezinning op de eisen van sociologische empirie

H. Hoefnagels

Een positivistische methodologie wordt in de sociologie nog door velen als de enig aanvaardbare methode beschouwd om wetenschappelijke kennis te vergaren. Deze methoden laten echter niet toe een zicht te krijgen op de door de mensen ervaren sociale realiteit. In plaats van het object van onderzoek aan te passen aan de eisen van een natuurwetenschappelijke methodologie, moeten de methoden aangepast worden aan het object van onderzoek. Hiertoe moet een methodologie worden gevolgd die zich spiegelt aan de werkwijze van de klassieke sociologen, maar haar gebreken overstijgt. Zij moet namelijk de samenleving niet als een gekend fenomeen benaderen, maar trachten te ontsluiten hoe de mensen de samenleving ervaren. Hoe dit concreet moet gebeuren, wordt geïllustreerd aan de hand van de studie van twee belangrijke maatschappelijke problemen, nl. de milieuproblematiek en het ontwikkelingsvraagstuk. Om deze problemen op te lossen volstaat het niet op een positivistische wijze feitenmateriaal te verzamelen, men moet ook een visie ontwikkelen die toelaat een greep te krijgen op de sociale werkelijkheid. Deze visie sluit aan bij een mensbeeld dat de mens ziet als een sociaal wezen dat de door het normatieve begrip 'sociaal' van de omgangstaal aangeduide kwaliteit aan zijn leven wil geven en dat dit niet minder belangrijk is dan materiële welvaart en geestelijk welzijn.

INLEIDING

Gezien de door haar ontwikkelde methoden en technieken van onderzoek kan het lijken, dat het voor de sociologie geen vraag meer is, hoe empirische kennis van de sociale werkelijkheid te verwerven. Bedacht moet echter worden, dat veel sociologische kennis - en zeker niet de minst belangrijke - van sociologen stamt die nog niet vertrouwd waren met de moderne onderzoekstechnieken - men denke slechts aan wat wij dank zij Durkheim en Sumner van 'faits sociaux' en 'folkways', dank zij Weber over de 'geest van het kapitalisme', dank zij Veblen en anderen over het gedrag van mensen in hun onderlinge verkeer weten. Hoe empirische sociologische kennis op andere wijze dan door sociologisch onderzoek, zoals dat tegenwoordig wordt opgevat, kan worden verworven, is nooit systematisch onderzocht.

Er zou geen reden zijn, bij het ontbreken van een leer, hoe empirische kennis van de sociale werkelijkheid tot stand komt, stil te staan, als 'empirisch' in de sociologenwereld niet een criterium was geworden voor wat als wetenschappelijk bedreven sociologie mag gelden. Aldus verkeren wij in de situatie, dat, terwijl er geen duidelijkheid is, welke eisen sociologische empirie stelt, studies die anders dan gangbaar empirisch te werk gaan, maar al te gemakkelijk de status van wetenschappelijk bedreven sociologie wordt ontzegd. Zo wordt in de kring van sociologen nogal eens betwijfeld, dat de 'Kritische Theorie der Gesellschaft' van Horkheimer en Adorno en mijn, aan grote maatschappelijke vraagstukken gewijde studies, nog in de sociologie thuis horen.

Dat nog niet systematisch is uitgewerkt, hoe empirische sociologische kennis wordt vergaard, is niet verwonderlijk. Daarvoor zou men, de raad van Adorno volgend (1), systematisch moeten nagaan, hoe sociologen die relevante kennis over de sociale werkelijkheid verschaffen, in feite te werk gaan. Dat is een enorme opgave omdat sociologen zeer verschillend te werk gaan en zij in feite vaak heel anders werken dan zij in hun methodologische beschouwingen aankondigen (2). Het is echter mogelijk, zonder omvangrijk onderzoek van de sociologische literatuur enig licht op deze zaak te werpen. Die mogelijkheid ging ik onderkennen doordat ik regelmatig door collega aan de UFSIA, prof. dr. Francis Van Loon werd uitgenodigd, om in het kader van zijn college aan de hand van mijn aan grote maatschappelijke vraagstukken gewijde studies zijn studenten duidelijk te maken, dat sociologie ook anders empirisch kan worden bedreven dan met de door hem gedoeerde methoden en technieken. De bezinning op mijn werkwijze, waartoe ik aldus genoodzaakt was, leerde mij, dat

iemand die, zoals ik, wil doordringen tot de door de mensen beleefde sociale werkelijkheid en vat wil krijgen op de problemen waarmee de samenleving zich geconfronteerd ziet, behoefte heeft aan andere feitenkennis dan die welke door het gangbare sociologische onderzoek worden verschaft. Ik hoef, om duidelijk te maken, dat sociologische empirie meer omvat dan gewoonlijk gedacht wordt, slechts de gedachtengang verder uit te werken die ik bij die gelegenheid ontwikkelde.

1. DE PROBLEMATIEK VAN DE EMPIRISCHE KENNISVERWERVING IN DE SOCIOLOGIE

Met de aard van de sociale realiteit is gegeven, dat zij niet slechts op één wijze wetenschappelijk kan worden benaderd. Zoals zij door de mensen beleefd wordt, leent zij zich niet voor wetenschappelijk onderzoek in de gangbare zin. Hier moet een keuze worden gemaakt : wil men per se onderzoek dat wetenschappelijk niets te wensen overlaat, of wil men inzicht krijgen in de sociale werkelijkheid zoals wij haar beleven ? In het eerste geval zal men zoveel mogelijk de werkwijze der natuurwetenschappen volgen - die immers garandeert de ontwikkeling van strikt wetenschappelijke kennis. In het tweede geval legt men zich niet op een bepaalde werkwijze vast; men gaat zo te werk als nodig blijkt om vat te krijgen op de sociale realiteit met haar problemen.

1.1. Afstemming van het onderzoek op de eisen van de wetenschap

Het ligt voor de hand, dat professioneel sociologisch onderzoek bij voorkeur met de gangbare onderzoekstechnieken werkt. Die verschaffen kennis die vergelijkbaar is met die van de natuurwetenschappen. Daarmee komt bovendien kennis tot stand, waarnaar in de samenleving vraag bestaat : kennis die voor allerlei instanties bruikbaar is voor het realiseren van hun doelstellingen.

Hoe zeer dit onderzoek ook van belang is, als de sociologie het hierbij zou laten, zou zij ons de door de mensen ervaren *sociale* realiteit niet leren kennen. De gangbare onderzoekstechnieken zijn afgestemd op het verschaffen van exacte, liefst mathematische kennis van nauwkeurig omschreven samenlevingsverschijnselen. Zij leren de samenleving niet kennen als door de mensen geschapen en in stand gehouden, voor ontwikkeling vatbare realiteit.

De vraag van klassieke sociologen naar de aard van het door de samenleving gevormde geheel (Spencer, Durkheim, Weber) blijft buiten beschouwing en evenzo de vraag, in hoeverre harmonie (Durkheim, Cooley) dan wel strijd (Pareto, Weber) kenmerkend is voor het menselijk samenleven. Sociologisch onderzoek kan aan het licht brengen, hoe gemeenschappen de vrijheid beknotten, hoe er grote ongelijkheid bestaat, hoe zich machtsnetwerken vormen. Het leert echter niet, hoe het realiseren van vrijheid in de samenleving, het verwerkelijken van gelijkheid in het maatschappelijk leven, het beheersen van machtsvorming met het samenleven van de mens met de medemens gegeven problemen zijn. De problematiek van het samenleven valt buiten het gezichtsveld, omdat dit onderzoek, zoals natuurwetenschappelijk onderzoek, werkt met methoden die geen rekening houden met de aard van het object. Het onderzoeksobject bestaat uit hetgeen zich in de sociale realiteit leent voor bestudering met de nu eenmaal gegeven benaderingswijze. Het object, de samenleving, wordt aangepast aan de eisen van de methode.

1.2. Afstemming van de methode op de aard van het object

Wie inzicht wil ontwikkelen in de sociale realiteit en de met het samenleven gegeven en door de samenlevende mensen op te lossen problemen, behoeft uiteraard empirische sociale kennis, maar die wordt anders verworven dan die van de sociologische onderzoeker. De vragen die worden gesteld, zijn trouwens niet meer vragen, die men, de samenleving van buiten-af bekijkend, stelt: zij worden aan de samenleving zelf ontleend - de aandacht is geconcentreerd op vragen, waarmee de samenleving zelf worstelt. Terwijl de sociologische onderzoeker zich niet betrokken hoeft te voelen bij wat hij bestudeert, komen hier vragen aan de orde die rijzen bij wie zich betrokken weet bij de samenleving en daarvan in de wetenschap geen abstractie maakt.

Men zal verdisconteren, dat de sociale werkelijkheid van andere aard is dan die welke de natuurwetenschappen bestuderen en die andere aard in de te ontwikkelen kennis tot uitdrukking laten komen. Die eigen aard gaat men onderkennen, als men nagaat, waarom de voorstellingen die klassieke sociologen zich van de samenleving maakten, niet voldoen. Dan stelt men vast, dat de menselijke samenleving kenmerken vertoont waarvan die voorstellingen geen rekenschap geven - ze zijn ons zo vertrouwd, dat ze aan onze wetenschappelijke aandacht ontsnappen: dat zij in haar ontwikkeling geworden is wat zij is; dat de haar vormende mensen zich een oordeel over hun samenleving vormen en haar

---

in overeenstemming met hun ideeën willen zien; dat in haar problemen m.b.t. haar inrichting een belangrijke rol spelen.

Het ligt voor de hand, dat iemand die de samenleving bestudeert als door ons ervaren werkelijkheid, aandacht schenkt aan de problemen waarmee zij in zijn tijd worstelt. Zo wijd ik o.a. aandacht aan het tewerkstellingsprobleem en aan de uitdaging waarvoor de 'grenzen aan de groei' ons stellen.

Door 'normaal' sociologisch onderzoek te verschaffen kennis is hier niet overbodig. Een realistische diagnose van deze vraagstukken eist, dat men op de hoogte is van wat sociologisch onderzoek ons resp. leert over de wijze waarop de werkloosheid beleefd wordt en over de bereidheid der mensen om offers voor het milieu te brengen. Andere kennis is echter belangrijker. Wie inzicht in zulke vraagstukken nastreeft, heeft niet slechts een zekere kennis van het maatschappelijk gebeuren en van de sociale ontwikkeling nodig om zijn publikaties van een aansprekende achtergrond te voorzien. Systematisch vergaarde kennis van wat er in de samenleving gaande is en degelijke kennis van de sociale ontwikkeling vormen bij uitstek het materiaal, waarmee hij tot een diagnose moet zien te komen.

2. DIAGNOSE VAN MAATSCHAPPELIJKE VRAAGSTUKKEN IN DE SOCIOLOGISCHE TRADITIE

Met de bestudering van grote maatschappelijke vraagstukken, dat verdient vermelding, sluit ik aan bij de sociologische traditie. Voor de klassieken van het vak, zoals ook nu nog voor sommige prominente sociologen, is het vanzelfsprekend, dat sociologie inzicht verschaft in problemen waarmee de samenleving worstelt. Zij lieten zich weliswaar licht tot filosofische bespiegelingen verleiden, maar de basis van hun werk vormt toch empirische kennis. Zij zorgden ervoor, op de hoogte te zijn van wat er in de samenleving gaande is, zij verwierven de geschiedkundige kennis, nodig om het eigentijdse gebeuren als resultaat van een ontwikkelingsproces te zien, zij beschikten over ruime kennis van wat andere disciplines tot een diagnose konden bijdragen.

2.1. Behandeling van maatschappelijke problemen in de klassieke sociologie

Comte ontwikkelt voor de diagnose van de maatschappelijke problemen van zijn tijd zijn positivistische sociologie. Toch bouwt hij op empirische grondslag. Hij constateert, dat de instabiliteit van de Franse samenleving van zijn tijd te wijten is aan het bestaan van twee elkaar bestrijdende stromingen: de ene, de restauratieve stroming, wil terug naar de oude, op godsdienstige grondslag gebouwde maatschappij; de andere, de revolutionaire, wil ernst maken met de vrijheid en gelijkheid van de burgerlijke revolutie. Zolang de meningen over de inrichting van de maatschappij zo verdeeld zijn, zo stelt Comte - sociologisch juist - vast, komt er geen einde aan de permanente sociale onrust (3).

Comte betoogt, dat de 'theologische filosofie' van het restauratieve denken de vooruitgang, die de moderne maatschappij eist, blokkeert en dat de 'metafysische filosofie' van de burgerlijke revolutie niet de orde, nodig voor het functioneren van maatschappij, verzekert - dit laatste is in zoverre juist, als puur liberalisme tot sociale chaos leidt. De stelling, dat onze tijd een samenleving, gebaseerd op de - wetenschappelijk gefundeerde - 'positivistische filosofie', vraagt, bouwt hij op de constatering, dat wetenschap de grote autoriteit voor de mensen is geworden (4).

Durkheim houdt zich intensief bezig met de vraag, hoe, nu godsdienst geen algemeen aanvaarde normen meer verschaft, nog geordend samenleven te verzekeren. Hij denkt m.n. aan de arbeidsverhoudingen die, omdat werkgevers en werknemers met conflicterende opvattingen tegenover elkaar staan, door uitzichtloze conflicten worden geteisterd.

Wil het samenleven niet tot pure machtsstrijd ontaarden, dan moeten er, aldus Durkheim, regelingen bestaan die algemeen worden aanvaard. Die regelingen moeten, om als verplichtend te worden ervaren, van morele aard zijn, maar de moraal waaruit zij voortvloeien moet in onze tijd een rationeel gefundeerde zijn (5). Op de specifieke omstandigheden van de industriële verhoudingen afgestemde regelingen komen echter, dat leert volgens Durkheim de sociale geschiedenis (6), slechts tot stand, als corporaties de in een bedrijfstak werkende werkgevers en werknemers tot een groep maken, die haar eigen moraal ontwikkelt.

Volgens Weber is de maatschappij bezig een 'unabänderliches Gehäuse' te worden (7), waarin de vrijheid steeds verder wordt ingeperkt. Toch ziet hij de

maatschappij niet voor een probleem geplaatst. Die situatie is gegeven met het feit, dat in onze 'entzauberte Welt' geen overeenstemming te bereiken valt over wat recht en rede eisen, met het gevolg, dat 'Zweckrationalität' het maatschappelijk gebeuren gaat beheersen. De enkel nog door belangencompromissen binnen de perken gehouden machtsstrijd doet steeds grotere machtsformaties ontstaan, die om een steeds machtiger wordende bureaucratie vragen (8). Met 'Gesinnungsethik', die de maatschappij wil veranderen, is hier niets aan te vangen. Hier is 'Verantwortungsethik' geboden. Die moet ervoor zorgen, dat hetgeen nog aan vrijheid rest, zolang mogelijk behouden blijft (9).

2.2. Hoe deze analyses tekort schieten

De ervaring die de verdere maatschappelijke ontwikkeling bracht, leert dat deze diagnoses tekort schieten. Ook zonder Comte's positivistische sociologie wist de samenleving vooruitgang te realiseren, zonder het functioneren van de maatschappij onmogelijk te maken. De rationeel gefundeerde moraal van Durkheim was niet nodig om geleidelijk redelijke arbeidsverhoudingen tot stand te laten komen. Wat Weber niet voor mogelijk hield, bleek in feite wel mogelijk : geleidelijk ontstaat telkens weer consensus m.b.t. omstreden kwesties. Hoe komen zulke analyses, die bijdroegen tot inzicht in de maatschappelijke problematiek, op een vals spoor ?

Comte gaat in de fout, waar hij met de constatering dat ervaringsgegevens een beslissende rol in het maatschappelijk leven gaan spelen, de conclusie verbindt, dat de maatschappij voortaan op de positivistische filosofie gebaseerd moet zijn. Hier ondergaat hij de invloed van het denkklimaat van zijn tijd, waarin de Newtoniaanse wetenschapsopvatting triomfeert, volgens welke de realiteit beheerst wordt door onveranderlijke, door de wetenschap te achterhalen natuurwetten. De oorspronkelijk door hem 'physique sociale' genoemde wetenschap van de sociale realiteit moest de wetten die deze realiteit beheersen, achterhalen (10). Daarmee is een beeld van de samenleving gegeven : zij is niet een menselijke schepping, waarvan de mensen de inrichting bepalen. Wat de mensen kunnen, is enkel, geholpen door de sociologie, de samenleving in overeenstemming brengen met de 'ordre naturel des choses'.

De juiste gedachte van Durkheim, dat de samenleving, wil desintegratie worden voorkomen, geleidingen moet kennen die de mensen met elkaar verbinden, krijgt een onhoudbare gedaante, omdat Durkheim de samenleving tot een 'sociaal organisme' reduceert (11). In dit organicistische beeld van de samenleving is

---

geen plaats voor het handelen dat de samenleving doet voortbestaan en haar ontwikkeling bewerkstelligt. Voor Durkheim resulteert de ontwikkeling van de samenleving uit aanpassing van het 'sociale organisme' aan wat hij noemt 'l'état social' (12).

Weber, die belangrijke ontwikkelingstendenties van onze maatschappij aan het licht brengt, is, omdat voor hem het samenleven wezenlijk strijd is, blind voor de dialoog tussen de strijdende partijen die in de sociale strijd plaats vindt. In de samenleving, zoals hij haar ziet, moet het streven naar sociale rechtvaardigheid zonder resultaat blijven (13). Daarin kan zich niet via de in de sociale strijd werkzame dialoog geleidelijk een nieuw sociaal rechtsbewustzijn ontwikkelen.

Het gemeenschappelijk tekort van deze analyses is, dat men van een onadequaat beeld van de samenleving uitgaat. Men realiseerde zich niet, dat door bestudering van de door zich ontwikkelende mensen gevormde samenleving aan het licht moet komen, van welke aard het object van de wetenschap van de samenleving is. Men meende dat reeds te weten, toen men met de bestudering ervan begon.

3. KENNISVERWERVING M.B.T. GROTE MAATSCHAPPELIJKE PROBLEMEN

Na een aanduiding van grote maatschappelijke problemen van onze tijd die voor een sociologische analyse in aanmerking komen, wordt in dit hoofdstuk aan de hand van twee voorbeelden geïllustreerd, hoe de empirische kennis wordt verworven die nodig is om er vat op te krijgen.

3.1. Voor een sociologische analyse in aanmerking komende maatschappelijke problemen van onze tijd

Als grote maatschappelijke problemen van onze tijd zie ik de opgaven, waarmee de mensheid in deze tijd moet klaar komen, wil haar eigen toekomst niet in gevaar komen. Een sociologische analyse ervan dringt zich op, wanneer wij voor een uitzicht biedende aanpak ervan tot andere intermenselijke verhoudingen of tot nieuwe samenwerkingsvormen moeten zien te komen.

Om het realiseren van de in onze tijd geboden intermenselijke verhoudingen gaat het bij het ontwikkelingsvraagstuk - volgens mijn analyse bestaat het erin, dat tussen de Westerse volken en de volken van de Derde Wereld verhoudingen tot stand moeten komen, die een echte volkerengemeenschap mogelijk maken.

Om intermenselijke verhoudingen gaat het eveneens bij het vraagstuk van de man-vrouw verhouding. Het is wezenlijk een sociaal vraagstuk : de maatschappij moet tot een regeling van deze verhouding zien te komen die solidariteit van gelijkwaardige partners verzekert. Om intermenselijke verhoudingen gaat het ook bij de verschijnselen die sociologen aanleiding geven te spreken van een 'samenloze samenleving' (14) en van een maatschappij die gekenmerkt wordt door 'vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid' (15). Het belang van deze zaak gaat men beseffen, als men bedenkt, dat een maatschappij van niet meer met elkaar verbonden mensen niet de solidariteit kan tonen, die zij nodig heeft om tegen de uitdaging van onze tijd, toekomst voor de mensheid te verzekeren, opgewassen te zijn.

Als probleem, voor de oplossing waarvan de samenleving als samenlevingsverband moet kunnen optreden, zie ik vooreerst het tewerkstellingsvraagstuk. Wil verhinderd worden, dat een groeiend aantal mensen tot een maatschappelijk randbestaan gedoemd is, dan moet de samenleving hoe dan ook het voortbestaan van massale werkloosheid verhinderen. Het milieuvraagstuk is evenzo een vraagstuk, dat een van de bestaande afwijkende samenwerking - en niet slechts nationaal, maar ook internationaal - vraagt. Tenzij de vandaag de dag geboden solidariteit tot stand komt, kan de vernietiging van de natuurlijke voorwaarden voor menselijk leven niet vermeden worden.

3.2. Kennisverwerving m.b.t. de milieuproblematiek

Het rapport van de Club van Rome 'De grenzen aan de groei' bracht onder de aandacht, dat, anders dan tot dusver verondersteld, de grondstoffenvoorraden niet onbegrensd zijn en dat evenmin de belastbaarheid van het milieu en het regeneratievermogen van de natuur onbegrensd zijn. Dat betekent, zo stelde ik al gauw vast, dat de natuur grenzen aan haar exploitatie stelt. Aangezien zij steeds verdere exploitatie van de natuur veronderstelt, komt onze maatschappij daarmee voor een tot nu toe onbekende opgave te staan : zij moet haar leven afstemmen op de ons door de natuur gestelde grenzen. Om zicht op deze uitdaging te krijgen moest ik in twee opzichten kennis vergaren : kennis hoe de natuur ons grenzen stelt en hoe die overschreden dreigen te worden; kennis van wat het onze maatschappij zo moeilijk maakt, op deze uitdaging adequaat te reageren (16).

M.b.t. het eerste verwierf ik de eerste rudimentaire kennis door systematisch ernstige aandacht aan milieuberichten te schenken. Deze gaven mij een idee van

de gevaren, verbonden met het broeikas-effect, met de vernietiging van de ozonlaag, met de vernietiging van biologisch kapitaal, zoals plaats vindt bij overbevissing. Nog voordat in Nederland alarm geslagen werd, raakte ik door Duitse berichten over het 'Waldsterben' bekend met de fatale gevolgen van 'zure regen'. Ik zag mij echter genoodzaakt, mij systematisch te informeren, wat nodig is voor de instandhouding van de, menselijk leven mogelijk makende, biosfeer en hoe wij bezig zijn de 'huishouding' van de natuur te verstoren. Daartoe moest ik mij via tijdschriften en boeken ecologische basiskennis eigen maken en rapporten over de wereldwijde milieuproblematiek bestuderen (17). Hier gaat het niet om sociologische kennis, maar om kennis die een indruk geeft van de uitdaging waarvoor de 'grenzen aan de groei' de samenleving stellen.

Kennis van hetgeen het onze maatschappij zo moeilijk maakt met de 'grenzen aan de groei' klaar te komen, verwierf ik in eerste instantie weer door het bijhouden van kranten en het bestuderen van aan het probleem gewijde beschouwingen. Maar de beslissende stap zette ik, toen ik mij een vraag stelde die, ofschoon voor de hand liggend, slechts zelden wordt gesteld: hoe komt het dat onze maatschappij zich opeens met dit vroeger onbekend probleem geconfronteerd ziet.

Die vraag stellend, ging ik oog krijgen voor een karaktertrek van onze maatschappij, die tot dusver aan onze aandacht ontsnapte: dat aan haar de veronderstelling ten grondslag ligt, dat de mens met de natuur kan doen wat hij maar wil. Dat kon geen kwaad, zolang de exploitatie nog zo bescheiden was, dat natuur en milieu er niet noemenswaard onder leden. Met de steeds verder opgevoerde exploitatie moest echter het ogenblik komen, dat de begrensdheid van de grondstoffenvoorraden, van de afvalverwerkingscapaciteit van het milieu en van het regeneratievermogen van de natuur zich doet gevoelen.

Kennis nemend van wat pleitbezorgers van een milieuvriendelijke techniek (18) en 'dissidente' economen (19) betogen, stelde ik vast, dat onze de natuur niet ontziende houding bepalend is voor onze techniek en onze economie. Hier hebben wij te doen met de gedaante die techniek en economie aannemen in een de natuur niet ontziende civilisatie (20). Daar gaat men heel duidelijk zien, als men zich een beeld vormt van een civilisatie, waarvoor behoud van de natuur de hoogste prioriteit heeft. Die zou geen de natuur niet ontziende, slechts effect-maximalisatie nastrevende en bijgevolg steeds meer afval producerende eenrichtingstechniek kennen, maar op samenwerking met de natuur berustende kringlooptechniek. Daar zou de economie niet slechts vragen, hoeveel geld er

met natuur te maken is, maar haar waarden als tot elke prijs in stand te houden erfgoed van de mensheid.

Als de vraag, wat de samenleving te doen staat, aan de orde wordt gesteld, gaan de gedachten veelal uit naar met behulp van deskundigen opgezet milieubeleid. Men gaat eraan voorbij, dat het milieuvraagstuk voortvloeit uit de onze samenleving kenmerkende, in techniek en economie doorwerkende houding tegenover de natuur. Men ziet bijgevolg ook niet de noodzaak, aan techniek en economie een andere oriëntering te geven.

Hoe komt het, dat ideeën over een andere techniek en economie zo weinig weerklank vinden? Een andere techniek en economie zijn, dat is gemakkelijk vast te stellen, in de maatschappij zoals zij is ondenkbaar. De concurrentie, waarin geldt 'ieder voor zich', maakt het afzonderlijke ondernemingen en afzonderlijke naties onmogelijk rekening te houden met het lange-termijn algemeen belang, de natuur voor de mensheid te behouden. Daarmee rijst de sociologische vraag: kan de maatschappij niet zo worden omgeturnd, dat, zonder dat de vrijheid verloren gaat, het verzekeren van toekomst voor de mensheid prevaleert boven kortzichtig eigenbelang? Dat is uiteindelijk de vraag, of vrijheid i.p.v. individualistisch, zo kan worden opgevat, dat zij verantwoordelijkheid voor het algemeen belang impliceert? (21)

Met deze vraag zou ik zonder kennis van de sociale geschiedenis der laatste eeuwen (22) geen raad hebben geweten. Nu waren mij feiten bekend die twijfel doen rijzen, of onze individualistische vrijheidsopvatting wel zo vanzelfsprekend is als veelal gemeend wordt. Zij stamt van het Verlichtingsdenken, dat nog geen idee had van de problematiek van het realiseren van vrijheid in de samenleving. Aller belang en het algemeen belang, zo dacht men, waren verzekerd als allen de vrijheid genoten, ieder voor zich, hun eigen belang na te streven - in de lijn van dit denken ligt het 'laissez faire, laissez passer' van de burgerlijke maatschappij in haar beginfase. De in de sociale ontwikkeling opgedane ervaring leerde, dat sociaal ongebonden vrijheid tot sociaal onhoudbare toestanden leidt - steeds uitgebreider sociale wetgeving moest ervoor zorgen, dat de economische vrijheid binnen de grenzen van het sociaal aanvaardbare werd gebracht. Die ervaring leerde tevens, dat het algemeen belang allerminst verzekerd is, als dit moet resulteren uit de zorg van de staatsburgers voor hun eigen belangen - de steeds verder interveniërende staat moest er zorg voor dragen, dat de maatschappij redelijk bleef functioneren.

Zolang de exploitatie van de natuur nog bescheiden was, was de staat tegen de taak het algemeen belang te verzekeren opgewassen. Er hoefde slechts voor gezorgd te worden, dat de belangenstrijd het ordelijk functioneren van de economie niet in gevaar bracht. In onze tijd komt de staat voor de heel wat zwaardere opgave te staan, het maatschappelijk leven af te stemmen op hetgeen het lange-termijn algemeen belang eist. Wij doen nu de ervaring op, dat hij tegen deze taak niet opgewassen is. Zolang de burgers geen rekening houden met het algemeen belang, tenzij de overheid hen door wettelijke maatregelen daartoe dwingt, staat de staat hier voor een onmogelijke opgave. Om er tegen opgewassen te zijn, zou hij erop moeten kunnen rekenen, dat de burgers bereid zijn het gezamenlijke lange-termijn belang te laten prevaleren boven kortzichtige particuliere belangen. Dat veronderstelt een vrijheid, die zich door maatschappelijke verantwoordelijkheid gebonden weet.

Wat hier gesteld wordt, hoeven wij niet nader toe te lichten, aangezien hetgeen waarom het ging reeds duidelijk is geworden: hoe de empirische kennis te verwerven, nodig om inzicht te ontwikkelen in de opgave waarvoor de 'grenzen aan de groei' de samenleving stellen. Dat gebeurt door het nauwkeurig volgen van het door de media gebrachte milieunieuws, door het lezen van aan het milieuvraagstuk gewijde publikaties, door kennis te nemen van rapporten over de mondiale toestand van het milieu en last but not least door zich op de hoogte te stellen van de historische ontwikkeling, waaruit de maatschappij resulteerde, die het milieuvraagstuk deed ontstaan en die tegenover dit vraagstuk met onmacht geslagen is.

3.3. Kennisverwerving m.b.t. het ontwikkelingsvraagstuk

Het ontwikkelingsvraagstuk kwam voor mij oorspronkelijk niet voor sociologische bestudering in aanmerking; ik zag het niet als een probleem dat rijst voor de samenleving waarin zich ons leven voltrekt. Ik ging de zaak anders zien, toen ik oog kreeg voor feiten die ons leren, dat de maatschappelijke kring waarin zich ons leven tegenwoordig afspeelt, de hele wereld omvat. Dat was vooreerst het feit, dat het leven dat wij leiden, slechts mogelijk is, doordat wij uit de Derde Wereld allerlei voor ons onmisbaar geworden goederen betrekken. Dat was bovenal het feit, dat de aanpak van het mondiale milieuvraagstuk de medewerking van de ontwikkelingslanden vraagt en daarop niet te rekenen valt, als de toekomst hun geen perspectieven biedt.

Ter verwerving van de vereiste kennis ging ik boeken over het ontwikkelingsvraagstuk lezen, eraan gewijde tijdschriften bijhouden en de berichtgeving over de Derde Wereld nauwkeurig volgen. Wat mij daarbij het meeste trof, was dat er na twee ontwikkelingsdecennia voor de meeste ontwikkelingslanden nog altijd geen perspectief was. Wat de ervaring ondertussen geleerd had, was dat de strategieën waarmee men ontwikkeling had nagestreefd, verkeerd uitpakten. De eraan ten grondslag liggende ideeën waren dan ook voorwerp van scherpe kritiek geworden. Die ideeën, zo was voor mij achteraf duidelijk, waren naïef geweest (23). We zitten blijkbaar nog in het proces, waarin wij moeten leren, wat de eigenlijke kern van het vraagstuk is.

Een belangrijke informatiebron werd voor mij vanaf 1980 het tweewekelijkse persoverzicht van het Duitse ministerie voor 'Wirtschaftliche Zusammenarbeit' (24), dat alles verzamelt wat in de Duitse pers en in grote internationale kranten over het vraagstuk verschijnt. Deze persspiegel bracht mij op de hoogte van de veelheid en verscheidenheid van ontwikkelingsinspanningen en leerde mij welk soort projecten kans van slagen hebben en welke proef niet. Ik kon volgen, hoe de ontwikkelingspolitiek voorwerp van heftige discussies werd en hoe twijfel groeide, of ontwikkelingshulp de Derde Wereld werkelijk helpt. Ik stelde ook vast, dat in theoretische beschouwingen niet de vraag wordt gesteld: hoe komt het, dat wij nu met dit vraagstuk geconfronteerd zijn, terwijl het vóór de Tweede Wereldoorlog onbekend was. Mij zou blijken, dat het antwoord op deze vraag van groot belang is om inzicht in het vraagstuk te krijgen.

Die vraag brengt de noodzaak met zich mee, feiten in herinnering te brengen die langzamerhand in vergetelheid zijn geraakt. Indertijd, zo moet men zich realiseren, gold de hele wereld als jachtterrein van de blanke man, die overal ter wereld vandaan kon halen, wat hij maar kon gebruiken. De mensen in de koloniën werden gezien als dienstvolk van ons, de 'beschaafde mensen'. Zij mochten zich eventueel beklagen over slechte behandeling door hun 'natuurlijke meesters', maar hadden zich neer te leggen bij hun status van ondergeschikten.

Voor mij was hetgeen hier te constateren valt niet zo vreemd als het menig lezer zal overkomen. In onze eigen sociale geschiedenis hadden wij niet zo lang geleden vergelijkbare sociale verhoudingen gekend. Tot midden vorige eeuw werden de minder bedeedden - het 'werkvolk op fabrieken en werkplaatsen' en de talrijke 'behoefigen' - gezien als dienstvolk van de 'meervermogenden'; zij waren geroepen om hun 'natuurlijke meesters' te dienen.

Als met de ontwikkeling van de industrie arbeid een belangrijke rol in het economisch proces gaat spelen, gaan de arbeiders een betere sociale status opeisen. Aangezien de 'meervermogenden' hun voorrechten niet zonder slag of stoot prijs geven, ziet de samenleving zich geconfronteerd met de 'sociale kwestie'.

Het ontstaan van het ontwikkelingsvraagstuk vertoont een opmerkenswaardige parallel hiermee. Het heeft iets te doen met de wereldwijde communicatie die ontstaat. Men moet het echter vooral zien als het gevolg van de ontwikkeling van een wereldwijde economie, waardoor de geïndustrialiseerde landen voor het verzekeren van hun welvaart de Derde Wereld nodig hebben. De mensen daar worden opgenomen in het maatschappelijk arbeidsproces, dat onze welvaart verzekert. Zij gaan hun aandeel aan de wereldwelvaart, waartoe zij een wezenlijke bijdrage leveren, opeisen en in onze landen groeit het bewustzijn, dat hun dit aandeel niet onthouden kan worden.

Uit het resultaat van de in onze samenleving gevoerde sociale strijd is het wezen van de 'sociale kwestie' op te maken : de sociale verhoudingen moesten op een nieuwe sociale leest geschoeid worden en wel zo dat de arbeiders de status van volwaardige burgers kregen. Met dit voor ogen dringt zich de gedachte op, dat, zoals in de afgelopen honderd jaar nationaal de sociale verhoudingen op een nieuwe sociale leest moesten worden geschoeid, dit nu op internationaal niveau moet plaats vinden. Zoals wij in de nationale samenleving van ondergeschiedheidsverhoudingen tot verhoudingen van gelijkwaardigheid moesten zien te komen, zo moet dat in onze tijd, waarin het maatschappelijk arbeidsproces alle volken omvat, in de wereldsamenleving gebeuren. Zo gezien, is het ontwikkelingsvraagstuk de internationale gedaante die de 'sociale kwestie' in een éénwordende wereld aanneemt.

Ik hoef hier niet uit te weiden, dat wij hier voor een zware, de nodige tijd vragende opgave staan. Uit bovenstaand relaas moet hetgeen waarom het in dit artikel gaat reeds duidelijk geworden zijn : op welke wijze wordt de empirische kennis verworven, die nodig is om het ontwikkelingsvraagstuk inzichtelijk te maken. Dat gebeurt doordat men nauwkeurig volgt wat er op het gebied van ontwikkelingssamenwerking gebeurt, zich op de hoogte stelt van de ideeën die erover worden ontworpen, zich bezint op hetgeen de ervaring met het ontwikkelingsvraagstuk te leren heeft en ervoor zorgt, over de kennis van de sociale ontwikkeling te beschikken, die het mogelijk maakt, hetgeen nu op wereldniveau

plaats vindt, te vergelijken met hetgeen in de sociale ontwikkeling van de eigen samenleving te constateren valt.

4. FEITENKENNIS EN HET ONTWIKKELEN VAN INZICHT

Ontwikkeling van inzicht in maatschappelijke problemen, daarover laat voorgaand hoofdstuk geen twijfel, vraagt meer dan het vergaren van feitenkennis; er moet een visie tot stand komen en dat vereist een heel andere intellectuele inspanning dan onderzoek in strikte zin. Men kan hier van het ontwikkelen van theorie spreken, als men, aansluitend bij de oorspronkelijke betekenis van het Griekse woord theorie, theorie als het - nooit definitieve - resultaat ziet van de inspanning om tot een visie te komen die vat geeft op de te constateren verschijnselen.

In dit hoofdstuk zal eerst aan de hand van een voorbeeld - in hoeverre is onze maatschappij nog kapitalistisch ? - de aard van deze intellectuele inspanning nog eens scherp voor de geest worden gebracht. Vervolgens wordt de vraag naar de verhouding tussen onderzoek en theorie in onze benadering van maatschappelijke vraagstukken aan de orde gesteld.

4.1. Het kapitalisme van onze maatschappij

Moet onze maatschappij met haar kapitalistische economie nog als een kapitalistische gekenmerkt worden ? Ik heb lang gemeend, dat men dat beter niet kon doen (25). Ik onderstreepte veeleer, dat de kapitalistische economie onze maatschappij niet verhinderde om sociale vooruitgang te realiseren en wel in die mate, dat zij sociaal steeds minder te wensen overliet.

Einde van de jaren '60 zag ik mij gedwongen te erkennen, dat er in de maatschappij door mij niet voorziene, in mijn visie niet passende ontwikkelingen plaats vonden. Ik ging nu beklemtonen, dat onze maatschappij aan de imperatief, kapitaalrendement te verzekeren, onderworpen was. Toch was het nog geen uitgemaakte zaak voor mij, dat dit in mijn visie op de maatschappij tot uitdrukking moest worden gebracht. Voor de 'verzorgingsstaat' is het toch kenmerkend, dat hij systematisch de realisering van het sociaal wenselijke nastreeft en dat hij daarbij de kapitalistische economie niet als een obstakel tegenkomt !

Ik moest hierover helderheid zien te krijgen en dat heb ik gepoogd in een hoofdstuk 'Het kapitalisme van onze maatschappij' in een 1975 verschenen boek (26).

Ik stelde om te beginnen vast, dat enerzijds het kapitalisme een sociaal gezicht heeft aangenomen en dat anderzijds het sociale streven rekening is gaan houden met de nu eenmaal door een kapitalistische economie gestelde eisen. Waren wij daarmee niet op weg naar een sociaal bestel, dat een gelukkige synthese vormt van een kapitalisme met sociale trekken en een kapitalistische trekken aannemende 'sociale beweging'?

Deze vraag is niet met sociologisch onderzoek in strikte zin te beantwoorden. Bekendheid met de sociale ontwikkeling die tot de huidige situatie leidde, het volgen van het sociaal-politieke gebeuren, kennisname van zich daarbij voordoende niet voorziene ontwikkelingen leveren het feitenmateriaal waarmee men moet werken. Waar het echter opaan komt, is, zich een beeld te vormen, waarin hetgeen bekend is of wordt, zijn plaats vindt.

Dat heeft mij heel wat hoofdbrekens gekost. Om vat te krijgen op de voortgaande sociale ontwikkeling moest ik mij vertrouwde begrippen herzien. Als onze maatschappij nog kapitalistisch is, dan is zij dat toch anders dan een eeuw geleden. Als in haar nog de sociaal wenselijke nastrevende activiteit te signaleren is, is dat niet meer, zoals in het verleden, een echte 'sociale beweging' - daarvoor is de doodgewone belangenstrijd een te grote rol gaan spelen. Als met het begrip 'sociaal' beweegredenen worden aangegeven, waarom men iets nastreeft of afwijst, heeft dit begrip vaak niet meer de vroegere normatieve inhoud - sociaal onverantwoord heet politiek die sociale onrust kan veroorzaken; als sociaal geboden geldt de inwilliging van eisen, waaraan moet worden voldaan, wil sociale onrust vermeden worden.

Mijn werkwijze, zo stel ik achteraf vast, heeft veel weg van de interpretatie van een moeilijke tekst - hoe breng ik de verschillende elementen zo met elkaar in verband, dat een beeld ontstaat, waarin alle relevante verschijnselen hun plaats vinden. Daarbij moest ik ervoor zorgen, dat er noch uit de ondernemerswereld, noch van de kant van de marxistisch denkende studenten van die tijd steekhoudende bezwaren tegen ingebracht konden worden.

De opgave was extra moeilijk, omdat de door de maatschappij gevormde tekst geen consistent geheel bleek te vormen, maar tegenstrijdigheden toont. Van de gemaakte sociale vooruitgang moest ik vaststellen, dat hij ambivalent is : er is

ontegengesteld sociale vooruitgang geboekt, maar tegelijk is onze maatschappij in die zin bezig minder sociaal te worden, dat zij meer en meer door het 'ieder voor zich' wordt beheerst. Het kapitalisme is beslist minder asociaal geworden, maar de maatschappij blijft aan de imperatief kapitaalrendement te verzekeren onderworpen- de sociale verworvenheden zouden wel eens onder zware druk kunnen komen te staan, als gestadige economische groei niet meer hoge winsten voor het bedrijfsleven in het vooruitzicht stelt.

Omdat ik reeds spoedig moest vaststellen, dat mijn analyse tekort schoot, beperk ik mij tot een korte aanduiding van de conclusie ervan. Zij was, dat hetgeen een synthese van kapitalisme en sociale idealen nastrevende activiteit kon lijken, in feite een dodelijke omarming van de 'sociale beweging' door het kapitalisme was - doordat de 'geest van het kapitalisme' allengs de 'sociale beweging' gaat doordringen, dreigt deze tot een zelf op kapitalistische wijze opererende belangenorganisatie der arbeidersbevolking te verschrompelen.

De analyse schiet tekort, omdat ik er nog geen oog voor had, dat het kapitalisme een de hele wereld omvattend systeem aan het worden is, waarvan het vroeger relatief autonoom werkende nationale kapitalisme nog slechts een schakel vormt. Om deze factor tot zijn recht te laten komen, zou ik mijn analyse moeten herzien. Daartoe ben ik niet gekomen, omdat ik daarvoor eerst voldoende feitenkennis over het zich ontwikkelende internationale kapitalisme moest vergaren en mij de moed ontbrak om aan deze onderneming te beginnen.

4.2. Empirie en theorie in mijn werkwijze

In mijn behandeling van maatschappelijke problemen zijn empirie en theorie eng met elkaar verbonden. Dat blijkt duidelijk in voorgaande beschouwingen over het kapitalisme van onze maatschappij. Niet voorziene ontwikkelingen noopten mij mijn vroegere visie op onze maatschappij te herzien. Van deze herziene visie moest ik weer erkennen, dat zij tekort schoot, omdat ik er nog geen oog voor had, dat het kapitalisme in onze éénwordende wereld een internationale gedaante aanneemt.

Empirische kennisverwerving en theoretische kennisverwerking krijgen ook een andere gedaante. Theorie is niet meer een vastliggend begrippenapparaat voor het beschrijven van maatschappelijke verschijnselen (Parsons!) of een paradigma voor de benadering van de sociale realiteit (conflictmodel, functionalisme, symbolisch interactionisme enz.). Als resultaat van intellectuele inspanningen

---

om vat te krijgen op een zich ontwikkelende realiteit is zij voor herziening vatbare, zich ontwikkelende theorie. Empirische kennisverwerving vindt, omdat de zich ontwikkelende samenleving ervaringen met zichzelf opdoet, die haar wetend omtrent haar zelf maken, niet slechts plaats door uitdrukkelijk onderzoek te doen. Meelevend met zijn samenleving krijgt de socioloog deel aan het weten dat de samenleving over zichzelf ontwikkelt. Dat wij niet meer, zoals voorheen, zorgeloos met de natuur kunnen omspringen en dat wij in éénwordende wereld niet erin kunnen berusten, dat de kloof tussen Noord en Zuid alsmar groter wordt, daarvan zijn wij op de hoogte dank zij hetgeen de ervaring de samenleving in de laatste decennia leerde.

Wat hier over het verwerven van kennis van de sociale werkelijkheid wordt opgemerkt, krijgt nog een verdere dimensie, doordat de samenleving met zichzelf experimenteert en zich, omdat haar experimenten niet voorziene negatieve gevolgen hebben, tot correcties genoodzaakt ziet - een sprekend voorbeeld is de steeds verder reikende staatsinterventie, die nodig bleek, omdat de vrijheid van het klassieke liberalisme tot onhoudbare sociale toestanden leidde. Kennis nemend van de ervaring die de samenleving, met zichzelf experimenterend, in het verleden opdeed, krijgt de socioloog ook oog voor de met het samenleven zelf gegeven sociale problematiek. Dat is b.v. het geval met de in dit artikel vermelde problematiek van de in de samenleving van de mens met de medemens te realiseren vrijheid (27). Toen men indertijd op basis van individualistisch opgevatte vrijheid een samenleving van vrije mensen tot stand wilde brengen, waagde men zich, ook al realiseerde men zich dat niet, aan een experiment. De ervaring zou leren, dat men uiteindelijk een doodlopende weg was ingeslagen. Wat in de afgelopen honderd jaar ondernomen is om tot dragelijke sociale verhoudingen te komen, vloeide voort uit de door de samenleving opgedane ervaring, dat sociaal ongebonden vrijheid tot onhoudbare sociale toestanden leidt. De onmacht, waarmee onze maatschappij tegenover de grote maatschappelijke vraagstukken van onze tijd geslagen is, is bezig ons te leren, dat vrijheid, wil zij niet de voorwaarden voor haar eigen voortbestaan vernietigen, zich gebonden moet weten door het lange-termijn algemeen belang (28).

Met het feit, dat de samenleving, van ervaringen lerend, kennis van zichzelf ontwikkelt, hangt weer samen, dat empirie en theorie hier vaak niet strikt te scheiden zijn. Is mijn stelling, dat de natuur grenzen aan haar exploitatie stelt, die niet straffeloos kunnen worden overschreden, nog voor betwisting vatbare theorie, of hebben wij hier te doen met de vaststelling van een allengs duidelijk

geworden feit? Hoe formulering van theorie en constatering van feiten hier in elkaar overgaan is duidelijk te constateren bij mijn stelling, dat onze techniek en onze economie niet de consequente realisering vormen van wat techniek en economie nu eenmaal willen, maar de gedaante die zij in een de natuur niet ontziende samenleving aannemen. Technici en economen zullen hierin de formulering van een voor betwisting vatbare theorie zien, maar de kans is groot, dat mijn stelling allengs als vaststelling van niet langer te ontkennen harde feiten zal gaan gelden. Hetzelfde geldt van de twee fundamentele stellingen van mijn gedachtengang: dat de individualistisch opgevatte vrijheid geen adequate grondslag voor menselijk samenleven levert en dat het milieuvraagstuk niet op te lossen is, zolang de huidige houding tegenover de natuur blijft bestaan. Voor menig lezer zal dat een typisch produkt van het theoretisch denken van Hoefnagels zijn. Ik verwacht echter, dat deze stellingen straks voor de geschiedschrijving feiten vormen, die men rond de overgang van de 20e naar de 21e eeuw was gaan onderkennen.

Realiseert men zich dat de samenleving een zich ontwikkelende, met zichzelf experimenterende realiteit is, dan gaat men onderkennen, dat de wijze waarop ik empirisch en theoretisch te werk ga, zich bij de bestudering van grote maatschappelijke vraagstukken opdringt. Men zal er zich dan niet over verwonderen, dat sociologie waar zij inzicht in belangwekkende maatschappelijke verschijnselen wil ontwikkelen, zich spontaan van deze vorm van kennisvergarig en theorievorming bedient - dat ligt, gezien de aard van het bestudeerde object voor de hand.

5. HET MENSBEELD ACHTER MIJN SOCIOLOGIE

Aan mijn analyse van maatschappelijke vraagstukken ligt een bepaald mensbeeld ten grondslag. Ik zie de mens als een sociaal wezen in die zin, dat hij de door het normatieve begrip 'sociaal' van de omgangstaal aangeduide kwaliteit aan zijn leven wil geven en dat dit voor hem niet minder belangrijk is dan materiële welvaart en geestelijk welzijn. Dat wil overigens niet zeggen, dat de mens zich altijd sociaal gedraagt - evenmin als hem als moreel wezen amoreel handelen vreemd is, is hem als sociaal wezen asociaal en onsociaal handelen vreemd.

Dit mensbeeld maakt het mij mogelijk van 'sociale problemen' te spreken. Dat zijn met het samenleven zelf rijzende, m.n. de verdeling van lusten en lasten van

het gemeenschapsleven betreffende problemen, die de samenlevende mensen moeten zien op te lossen en weten op te lossen. Het is voor mij volkomen normaal, dat er, aangezien mensen een samenleving in overeenstemming met hun belangen nastreven, conflicten over de inrichting van de maatschappij ontstaan, maar evenzeer, dat zij, omdat zij zich tegenover elkaar willen rechtvaardigen, zij het dan moeizaam, tot algemeen aanvaarde sociale regelingen weten te komen.

Dit mensbeeld speelt ook door in de conclusie van mijn analyses, dat wij ter oplossing van de grote vraagtekens van onze tijd tot een alle mensen met elkaar verbindende solidariteit moeten zien te komen - die moet ervoor zorgen, dat aller lange-termijn belang prevaleert boven kortzichtige particuliere belangen. Dat zou ondenkbaar zijn en bijgevolg niet als streefdoel gepresenteerd kunnen worden, als ik er niet van uitging, dat een sociaal bevrediging schenkend bestaan wezenlijk voor 's mensen welbevinden is.

Ligt aan mijn analyses dus een mensbeeld ten grondslag, dat ik wetenschappelijk niet verantwoord kan? In dit hoofdstuk wordt betoogd, dat mijn mensbeeld zich opdringt aan wie hetgeen de ervaring over de mens leert, serieus neemt.

Met dit betoog krijgen mijn beschouwingen over de sociologische empirie een verlengstuk. Ik ga nl. uit de doeken doen, dat de socioloog op grond van ervaringskennis zoveel als hij voor zijn wetenschapsbeoefening nodig heeft, te weten kan komen over een typisch filosofische vraag, de vraag, hoe het adagium, dat de mens een sociaal wezen is, verstaan moet worden.

5.1. Het begrip 'sociaal' in de gangbare en in mijn sociologie

Voor de gangbare sociologie is het begrip 'sociaal' niet meer dan de algemene, neutrale aanduiding voor wat zich voordoet daar waar mensen met elkaar in contact komen (29). Zij distantieert zich van de omgangstaal, die het begrip gebruikt ter karakterisering en ter beoordeling van verschijnselen en gedragingen in het intermenselijke gebeuren. Zij kent het begrip niet in de specifieke betekenis, welke de taalgemeenschap in staat stelt, sociale wetgeving, sociale conflicten, sociale motieven enz. van andere wetgeving, andere conflicten en andere motieven te onderscheiden. Zij maakt het zich bij voorbaat onmogelijk de sociale realiteit zoals zij door de mensen beleefd wordt in wetenschappelijke termen te beschrijven. De mensen immers beleven, sprekend van sociale wan-toestanden, sociaal niet te verantwoorden beleid, onsociaal gedrag, die realiteit

---

als al dan niet beantwoordend aan wat van het intermenselijk gebeuren verwacht mag worden.

Zodra sociologen zich bezig houden met in de samenleving rijzende problemen, ontkomen zij er dan ook niet aan, het waarderend begrip 'sociaal' van de omgangstaal te gebruiken. Hetgeen ik meemaakte, toen ik in Duitsland voor een gehoor, grotendeels bestaande uit sociologen, een inleiding 'Wie sozial ist unser Sozialstaat ?' (30) hield, is in dit opzicht wel tekenend.

Ik was begonnen met de opmerking, dat de sociologie het waarderende begrip 'sozial' van mijn vraagstelling niet kent, maar dat ik veronderstelde, dat niemand moeite zou hebben, mijn betoog te volgen en dat men zelfs zou erkennen, dat hier een belangrijk maatschappelijk vraagstuk werd aangesneden. Ik vond in feite algemene bijval voor mijn stelling, dat de 'Sozialstaat' weliswaar belangrijke sociale vooruitgang had gebracht, maar dat dit gepaard was gegaan met een negatieve sociale ontwikkeling : de sociale betrekkingen tussen de mensen waren verschaald, de samenleving was harder en killer geworden, er was steeds minder sprake van echte communicatie en van solidariteit. De vraag kwam niet eens op, of ik hier als socioloog niet mijn boekje te buiten was gegaan. De discussie ging over de vraag, hoe aan deze verontrustend geachte ontwikkeling een einde gemaakt kon worden.

Toen ik indertijd kennis maakte met de sociologie ervoer ik het als merkwaardig, dat zij het waarderend begrip 'sociaal' van de omgangstaal uit haar taal bant. Ik had het tevoren heel onbevangen gebruikt in een werk, gewijd aan de Nederlandse sociale ontwikkeling (31) en ik zag niet, hoe sociale geschiedschrijving zonder dit begrip mogelijk is. Dat zou betekenen, dat de sociologie geen inzicht kan verschaffen in de sociale ontwikkeling, waaruit de huidige situatie is ontstaan !

In die studie schreef ik zonder enige aarzeling over sociale doelstellingen die werden nagestreefd en over sociale motieven waardoor men zich liet leiden. Ik had niet in de gaten, dat ik aldus van een bepaald mensbeeld uitging. Hoe ik de mens moest zien, om vat te krijgen op de sociale ontwikkeling, was de vraag die toen niet bij mij opkwam. Achteraf realiseerde ik mij, dat die ontwikkeling voor mij verklaarbaar werd, doordat ik, zonder mij daarvan bewust te zijn, de mens zag als een sociaal wezen in de zin van de omgangstaal. Daarvoor kreeg ik oog, toen ik in mijn dissertatie (32) naging, waarom Durkheim en Weber geen sociale problemen kennen - de eerste herleidt sociale problemen tot morele problemen,

de tweede tot politieke problemen. Dat bleek samen te hangen met het door hen gehanteerde mensbeeld.

Omdat Durkheim de mens reduceert tot een wezen, dat zijn bestemming vindt in het participeren aan het leven van het sociale organisme, waarvan het deel uitmaakt, is meningsverschil over de regeling der maatschappelijke verhoudingen, en daarmee sociale strijd, een abnormaal verschijnsel, dat er op wijst, dat de samenleving zich in een pathologische toestand bevindt. Voor Weber met zijn individualistische mensbeeld is de samenleving wezenlijk strijd en kan er bij meningsverschil over de inrichting van de samenleving geen consensus ontstaan. Voor hem is hier geen sprake van een probleem, omdat een probleem veronderstelt, dat er een oplossing voor gevonden kan worden. Hier werd mij duidelijk, dat ik een mensbeeld hanteerde, dat afwijkt van dat van Durkheim en dat van Weber.

Bij de beschrijving van de Nederlandse sociale ontwikkeling was het voor mij van begin af aan duidelijk geweest, dat meningsverschil over de regeling van de sociale verhoudingen in de moderne samenleving een heel normale zaak is en bijgevolg evenzo sociale strijd. Anderzijds leerde die ontwikkeling mij, dat de mensen, zij het ook met moeite en slechts na verloop van tijd, tot consensus komen over punten, waaromtrent meningsverschil was ontstaan - men is grosso modo over alle punten, waaromtrent begin van deze eeuw meningsverschil bestond, midden van deze eeuw tot algemeen aanvaarde opvattingen gekomen.

In een inleiding tot het sociologisch denken (33), die ik enige jaren na mijn promotie schreef, staat de vraag centraal, hoe te verklaren, dat de mensen ondanks tegengestelde belangen telkens weer tot de consensus weten te komen, nodig om menselijk samenleven mogelijk te maken. Het antwoord brengt het zesde hoofdstuk, waarin ik een sociologische theorie van de mens ontwerp. Het luidt, kort samengevat: in de sociale strijd gaan de partijen een dialoog aan, waarin zij hun standpunten als in overeenstemming met recht en rede tegenover elkaar trachten te rechtvaardigen; in dit proces komt men geleidelijk nader tot elkaar, zodat er tenslotte een compromis tot stand kan komen, waarmee beide partijen kunnen instemmen en dat geleidelijk als een vanzelfsprekend rechtsbeginsel gaat gelden.

Dat de sociale strijd, op deze wijze verlopend, tot consensus voert, wordt verklaarbaar als men de mensen als sociale wezens in de zin van de omgangstaal ziet. Dan immers ontkomen zij er niet aan een dialoog met elkaar aan te gaan

waar zij met tegengestelde, hun belangen rakende opvattingen tegenover elkaar staan. Dan zullen zij, hun belangen nastrevend, dit willen doen op een wijze, die zij in de ogen van hun tegenpartij en voor het publieke forum kunnen rechtvaardigen (34).

5.2. Wat leert de empirie over het sociaal-zijn van de mens ?

De vraag die ons in dit hoofdstuk bezig houdt, hoe het adagium, dat de mens een sociaal wezen is, moet worden verstaan, is een typisch filosofische vraag. Via empirische weg kan er derhalve nooit een definitief antwoord op worden gegeven. Wat de sociologie wèl kan, is systematisch nagaan, hoe de mens moet worden gezien, om hetgeen de ervaring leert over de door hem tegenover de medemens aangenomen houding verklaarbaar te maken. Het is eigenlijk merkwaardig, dat in de sociologie nauwelijks inspanningen in die richting worden ondernomen, aangezien toch aan alle iets dieper gravende sociologie een mensbeeld ten grondslag ligt.

Hierboven is reeds gebleken, dat mij de vraag, hoe de mens door de sociologie gezien moet worden, vanaf het begin van mijn wetenschappelijke loopbaan heeft bezig gehouden. Ik dacht haar reeds beantwoord te hebben, toen ik de hierboven weergegeven gedachtengang ontwikkelde. In feite toonde ik daarmee slechts aan, dat de mens in de voor de moderne samenleving kenmerkende strijd een sociale houding aanneemt. Om een algemene uitspraak over het sociaal-zijn van de mens te kunnen doen, moest ik de vraag heel algemeen gaan stellen.

Het is merkwaardig, dat ik tot voor heel kort een belangrijk argument over het hoofd zag. Ik stond niet stil bij een feit, dat toch te denken geeft : dat de mensen bepaalde situaties spontaan als een probleem gaan zien, waaraan iets gedaan moet worden. Dat, zo realiseer ik mij nu, veronderstelt een bepaalde sociale houding bij de mens. Men zou de breder wordende kloof tussen rijke en arme landen niet als een probleem zien, als men tegenover het maatschappelijke gebeuren de houding van Pareto aanneemt; dan immers hebben wij hier slechts te doen met het onvermijdelijke en onveranderbare gevolg van de alle leven kenmerkende 'struggle for live'. Zo vormt de aantasting van de natuurlijke voorwaarden voor menselijk leven ook geen probleem voor wie consequent in de lijn van het 'ieder voor zich' zich door de gedachte 'après nous le déluge' laat leiden. Vraagstukken als deze bestaan slechts, omdat de mensen zich op de een of andere manier verantwoordelijk voelen voor mensen die ver van hen af leven

of die nog geboren moeten worden. Als de mensen asociale wezens waren, zouden wij geen ontwikkelingsvraagstuk en geen milieuvraagstuk kennen.

Hierbij kan ik onmiddellijk aanhaken om een opmerking te maken bij mijn stelling, dat ter oplossing van de grote maatschappelijke vraagstukken van onze tijd een alle mensen met elkaar verbindende solidariteit nodig is. Men kan betreuren, dat er nog altijd zo weinig vorderingen gemaakt worden bij het ontwikkelingsvraagstuk en het milieuvraagstuk, maar als men bedenkt, dat wij als het ware door die vraagstukken in onze tijd overvallen zijn, dan zal men toch vooral verbaasd erover zijn, dat de in deze tijd nodig geworden solidariteit zo snel groeit. Dat het in enkele decennia tot een vanzelfsprekendheid is geworden, dat het Westen de Derde Wereld hulp moet bieden om zich te ontwikkelen, en dat er alles op gezet moet worden het milieu te redden, betekent, dat solidariteit die wereldwijd is en die zich ook tot het nageslacht uitstrekt, een gewoon verschijnsel is geworden. Dat zich een snel groeiend aantal mensen voor deze zaken engageert, betekent, dat de met het oog op de toekomst vereiste solidariteit de mensen reeds zozeer beweegt, dat zich een nieuwe sociale beweging gevormd heeft, die de vergelijking kan doorstaan met de sociale beweging die de 'sociale kwestie' in het verleden deed ontstaan.

Het doorslaggevende bewijs, dat de mens een sociaal wezen in de zin van de omgangstaal is, levert voor mij het ervaringsfeit, dat de mens typisch sociale behoeften toont, waarvan aannemelijk kan worden gemaakt, dat de bevrediging ervan wezenlijk is voor zijn welbevinden (35).

Ik kan hier beginnen met een de sociologie welbekend verschijnsel : dat mensen per se iets willen zijn in de ogen van hun medemensen. Dat uit zich in het streven naar erkenning, achting, aanzien en eer, in hun zorg voor hun naam en reputatie, in hun gevoeligheid voor wat anderen van hen denken. Dat het hier om iets gaat, waar mensen veel waarde aan hechten, blijkt uit de effectiviteit van wat ik specifiek sociale sancties noem : nagewezen, geminacht, niet serieus genomen worden, uitgesloten en geboycott te worden. Beter dan gewetensdruk en politie verzekeren deze sancties de onderhouding van door het gemeenschapsleven opgelegde regelingen.

Voor een tweede typisch sociale behoefte zijn wij pas de laatste tijd, nu, omdat de samenleving samenloos wordt, de bevrediging ervan niet meer normaliter gewaarborgd is, oog gaan krijgen. Nu constateren sociologen, dat mensen aan vereenzaming kapot gaan en dat het gemis aan echt menselijke contacten en echt

menselijke communicatie tot diepe frustratie leiden. Nu dringt het tot ons door, hoezeer de mens behoefte heeft aan zich-met-anderen-verbonden-weten, aan samenzijn dat als zodanig bevredigend is.

Sociologen tonen weinig neiging, deze behoeften als een bewijs te zien, dat een sociaal bevredigend bestaan voor de mensen van wezenlijke waarde is. Zij zullen het streven om iets in de ogen van de medemensen te zijn als een irrationele trek zien, die psychologisch verklaard moet worden. Heeft Thornstein Veblen (36) niet met talrijke voorbeelden duidelijk gemaakt, hoe deze trek aan allerlei irrationeel, ja, absurd gedrag ten grondslag ligt! Leert Riesman's 'other directed man' (37) niet, dat de zucht, iets in andermans ogen te zijn, mensen verhindert, zichzelf te zijn? Akkoord! Maar kan niet van allerlei op zich rationele gedragswijzen vastgesteld worden, dat zij irrationele vormen kunnen aannemen? En begaat Riesman's 'other directed man' niet een heel normale fout, als hij met miskenning van andere waarden een bepaalde waarde absoluut stelt? Zouden dergelijke ontsporingen wel denkbaar zijn, als het iets-zijn-in-andermans-ogen niet van wezenlijk belang was voor de mens?

Als mensen eronder lijden, dat de samenleving samenloos wordt, zal menig socioloog dat als een teken zien, dat de menselijke psyche nog niet afgestemd is op het onvermijdelijke feit, dat de samenleving abstracter wordt (38). Dat kan zijn oorzaak vinden in het feit, dat mensen heimwee hebben naar vergane tijden, die niet terug kunnen komen. Maar moet de mens, zoals Niklas Luhmann suggereert, zich blindelings aanpassen aan de eisen die de maatschappij, zoals zij zich ontwikkelt, stelt? Mag hij niet vragen, dat het samenleven als zodanig bevrediging schenkt? Is het trouwens wel mogelijk, de solidariteit die onze tijd vraagt, te realiseren, als de samenleving de mensen niet meer sociaal met elkaar verbindt?

Als men op de in de sociologie gebruikelijke wijze met door de mensen getoonde behoeften omgaat, permitteert men zich, dat realiseert men zich niet, een wel zeer massief waardeoordeel: hetgeen waaraan de mensen grote waarde hechten mag niet als authentiek menselijk waardevol beschouwd worden! Men pretendeert, beter dan de mensen zelf, te weten, wat voor de mens van wezenlijke waarde is! Gaat men aldus nog wel zo te werk als van empirisch bedreven sociologie verwacht mag worden? Van wie anders dan van de samenlevende mensen moet de socioloog te weten komen, wat voor de mens van wezenlijke waarde is?

Ligt het voor de socioloog die empirisch te werk wil gaan, niet voor de hand, er maar vanuit te gaan, dat datgene wat de mensen altijd en overal nastreven (39), voor hen van wezenlijke waarde is? Men stelt zich dan niet alleen niet boven zijn medemensen, maar verschaft zich zo ook een mogelijkheid om het feitelijke handelen der mensen te verklaren. Men zal dan de hier gesignaliseerde behoeften zien als voortvloeiend uit het feit, dat de mens een sociaal wezen is, en er begrip voor tonen, dat het sociale motief een belangrijke rol in 's mensen leven speelt. Daarmee is gegeven, dat men het sociaal-zijn van de mens, in de zin van de omgangstaal, inhoudelijk verstaat.

Had het niet voor de hand gelegen, de vraag die ons hier bezig houdt met behulp van de normale onderzoeksprocedure te beantwoorden? Hoe immers beter erachter komen, waar de mensen grote waarde aan hechten, dan door hen zelf daaromtrent te ondervragen? In het kader van onze bezinning op het verwerven van empirische sociologische kennis is het van belang, zich te realiseren, dat van een dergelijke aanpak weinig te verwachten is.

Gevraagd, wat belangrijk voor hun welbevinden is, zullen mensen veelal geen behoeften noemen, waarvan de bevrediging als het ware automatisch verzekerd is - zoals in Europa: genoeg te eten hebben. Voorzover zij gewoon zijn, achting en respect bij de medemensen te vinden, zullen zij daarin niet de bevrediging van een belangrijke behoefte zien. Op de vraag of zij gevoelig zijn voor wat anderen van hen denken, zullen zij geneigd zijn te antwoorden, dat hun dat niets kan schelen. Dat zij daarbij het slachtoffer zijn van een illusie, heeft Cooley heel scherp onder woorden gebracht. 'Many people of balanced mind' zo schrijft hij, 'scarcely know that they care what others think of them, and will deny, perhaps with indignation, that such care is an important factor in what they are and do. But this is illusion. If failure or disgrace arrives, if one suddenly finds that the faces of men show coldness or contempt instead of the kindness and deference that he is used to, he will perceive from the shock, the fear, the sense of being outcast and helpless, that he was living in the minds of others without knowing it, just as we daily walk on the solid ground, without thinking how it bears us up' (40). Waaraan mensen behoefte hebben, kan men beter achterhalen door hun handelen te observeren, dan door hun vragen voor te leggen!

Hetzelfde geldt m.n. voor het bevredigend samenleven. Dat zij daaraan behoefte hebben, beseffen de mensen niet, zolang er een redelijk functionerend gemeenschapsleven is. Zij merken het pas aan de frustraties waaronder zij te lijden hebben, als de samenleving bezig is 'samenloos' te worden. Pas waar deze

situatie zich voordoet, gaan sociologen iets bevroeden waaraan zij tevoren nooit gedacht hadden : dat het voor 's mensen welzijn uitermate belangrijk is, deel te hebben aan samenleven dat als zodanig bevredigend is. Pas de ervaring het te missen brengt aan het licht wat voor een menselijk bevredigend bestaan nodig is.

De erkenning, dat de mens sociale behoeften heeft, waarvan de bevrediging wezenlijk is voor een bevredigend menselijk bestaan, heeft belangrijke consequenties voor de sociologische theorie. Ik kan daarover niet uitweiden, maar één ervan wil ik toch kort aanduiden : daar waar mensen bevrediging van deze sociale motieven nastreven is er geen tegenstelling tussen de eisen van individuele ontplooiing en de eisen van het goede samenleven van de mens met de medemens.

Als zodanig bevredigend samenleven nastrevend, streeft de mens, zijn eigen welzijn nastrevend, datgene na wat bevredigend samenleven van de mensen vraagt. Waar hij zijn eigen belang, iets in de ogen van anderen te zijn, nastreeft, ziet de mens zich genoopt zich zo te gedragen dat zijn gedrag de goedkeuring van zijn medemens kan wegdragen. Bij dit laatste merkt Marcel Mauss op, dat wij hier stoten op hetgeen in de menselijke natuur menselijk samenleven mogelijk maakt (41). Deze opmerking heeft in de sociologenwereld nauwelijks weerklank gevonden. Helaas, zo meen ik, want aldus ontging aan de sociologie, dat het menselijk samenleven zijn grondslag vindt in 's mensen sociale natuur en dat die sociale natuur een garantie biedt, dat de mensen telkens weer de sociale tegenstellingen weten te overbruggen die in het maatschappelijk leven ontstaan.

VOETNOTEN

- (1) Vgl. T.W. Adorno, 'Zur Logik der Sozialwissenschaften,' p. 132 in T.W. Adorno e.a., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Neuwied/Berlin, 1972.
- (2) Van M. Weber merkt zijn bekende commentator A. von Schelting op, dat hij zich bij zijn sociologische studies gelukkig niet streng aan de door hem uiteengezette wetenschapsleer heeft gehouden. Zij zouden dan niet tot stand hebben kunnen komen.
- (3) Vgl. A. Comte, *Cours de Philosophie positiviste* (édition identique à la première), Paris 1907/1908, I.IV, p. 4-9.

-
- (4) Vgl. Comte, *o.c. T.IV*, p. 97.
  - (5) Aan het ontwerpen daarvan is zijn werk *L'éducation morale* (Paris, nouv. éd. 1938) gewijd.
  - (6) Vgl. 'Quelques remarques sur les groupements professionnels, Préface de la deuxième édition' van E. Durkheim, *De la division du travail social*.
  - (7) Vgl. M. Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus,' p. 37 in M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, Stuttgart, 1934.
  - (8) Vgl. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922, p. 128 en 660 vv.; M. Weber, *Gesammelte politische Schriften*, Tübingen 1958, p. 320.
  - (9) Vgl. Weber, *Politische Schriften*, p. 321.
  - (10) Vgl. Comte, *o.c., IV*, p. 167.
  - (11) Met deze term duidt hij bij voorkeur de door de samenleving gevormde realiteit aan.
  - (12) Dit nooit scherp gedefinieerde begrip gebruikt hij b.v., waar hij spreekt over de mogelijkheid, dat er naast de gevestigde moraal een nieuwe moraal opkomt. De moraal moet hoe dan ook die zijn, welke geëist wordt door 'notre état social'. Men zie zijn 'Détermination du fait moral,' p. 88 in E. Durkheim, *Sociologie et Philosophie*, Paris, 1951.
  - (13) Heel nadrukkelijke poneert Weber telkens weer, dat samenleven wezenlijk strijd is. Men zie b.v. *Wirtschaft und Gesellschaft*, p. 365 en p. 799 vv; *Gesammelte politische Schriften*, p. 12 en 29; *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1951, p. 503.
  - (14) Die uitdrukking ontleen ik aan W. Koerse, 'De samenloze samenleving,' pp. 349-460 in Bekaert/Van Reeth/Van Broekhoven, *Omtrent wonen*, Antwerpen, 1975.
  - (15) Vgl. E.W. Hofstee, *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid*, Afscheidscollege, uitgesproken op 30 oktober 1980 te Wageningen.
  - (16) Deze beide aspecten van het milieuvraagstuk komen uitvoerig ter sprake in H. Hoefnagels, *Vooruitgang zonder groei : Over de noodzaak van een alternatieve toekomst*, Alphen a.d. Rijn, 1979, en beknopter in H. Hoefnagels, 'Grenzen aan de groei : een maatschappelijke problematiek,' in

---

Nelissen De Wit (red.), *Het verkennen van sociale problemen*, herz. 4e druk, Zeist 1991, 2e hoofdstuk.

- (17) Zoals de verschillende aan de Club van Rome uitgebrachte rapporten en *The Global 2000 Report to the President*, red. G.O. Barner, Washington 1980; *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*, Gland 1980; *Our Common Future: From one Earth to one World*, Oxford, 1987.
- (18) Een milieuvriendelijke techniek wordt o.a. bepleit in verschillende geschriften van I. Illich, door E.F. Schumacher (*Hou het klein*, Baarn, 1973), door A.B. Lovins (*Soft Energy Paths: Toward a Durable Peace*, Hammondsworth, 1977) en in publikaties van 'De Kleine Aarde' (Boxtel).
- (19) Zoals E.J. Mishan, *De welvaart wordt duur betaald*, Utrecht/Antwerpen, 1973, K.W. Kapp, *Soziale Kosten der Marktwirtschaft*, Frankfurt/Mainz, 1979, K.W. Boulding, 'The Economics of the coming Spaceship Earth,' *Environmental Quality*, Baltimore/London, 1970.
- (20) Nader hierover: 'De sociologie en onze de natuur niet ontziende civilisatie,' pp. 125-131 in H. Hoefnagels, *De wetenschap en de bedreigde menselijke toekomst*, Baarn, 1989.
- (21) Deze vraag komt uitvoerig ter sprake in: H. Hoefnagels, *Vooruitgang zonder groei: Over de noodzaak van een alternatieve toekomst*, Alphen aan de Rijn/Brussel, 1979, p. 53-57; H. Hoefnagels, *Wat heet sociaal: Sociologie kan ook anders*, Baarn 1983, hfdst. IV.
- (22) De door mij vergaarde kennis over de Nederlandse sociale ontwikkeling is te vinden in: H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, Alphen aan de Rijn, 1974. In mijn dissertatie *La sociologie face aux 'problèmes sociaux'*, Bruges/Paris 1962 kan men zien hoe ik mij van de sociale ontwikkeling van andere landen op de hoogte stelde.
- (23) Daarover nader: H. Hoefnagels, 'Het ontwikkelingsvraagstuk: een internationaal vraagstuk van onze tijd,' in Nelissen/De Wit, *Het verkennen van sociale problemen*, herziene 4e druk Zeist 1991, hfdst. IV.
- (24) *Entwicklungspolitik, Spiegel der Presse*, uitgegeven door Pressereferat des Bundesministeriums für wirtschaftliche Zusammenarbeit.
- (25) In mijn eerste werken komt het kapitalistisch karakter van onze economie nergens ter sprake, ook niet waar ik mij met de relaties tussen werkgevers en werknemers bezig houdt.

-
- (26) H. Hoefnagels e.a., *De toekomst staat op het spel*, Antwerpen/Amsterdam, 1975, pp. 139-168.
- (27) Nader hierover: Hoefnagels, *Wat heet sociaal*, pp. 82-92 en H. Hoefnagels, 'De toekomst van de verzorgingsstaat,' *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Jg. 5 (1989) nr. 3, pp. 77-87.
- (28) De werkelijkheid zelf levert het bewijs, dat men hetgeen men wil realiseren - vrijheid -, niet realiseert op de wijze waarop men meende het te kunnen realiseren - door de vrijheid te ontslaan van elke sociale en maatschappelijke binding.
- (29) Sociologen plegen M. Weber te volgen, volgens wie er sprake is van sociaal gedrag, waar het handelen van mensen op het gedrag van anderen betrokken is en door afstemming op dit gedrag bepaald is, en er sprake is van een sociale betrekking, waar het handelen van mensen wederzijds op elkaars handelen betrokken is en op elkaars handelen is afgestemd (*Wirtschaft und Gesellschaft*, p. 11 en 13). In die geest wordt ook in Van Doorn/Lammers, *Moderne sociologie: Een systematische inleiding* (Utrecht/Amsterdam 1979) over sociaal handelen gesproken (vgl. pp. 36-38).
- (30) Deze voordracht is onder de titel 'Wie sozial ist unser Sozialstaat; Eine Frage eines Soziologen an die Soziologie' afgedrukt in *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften*, Band 27 (1986), pp. 241-258.
- (31) H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, Alphen aan de Rijn, 1974.
- (32) H. Hoefnagels, *La sociologie face aux 'problèmes sociaux'*, Bruges/Paris, 1962.
- (33) H. Hoefnagels, *De problemen van het menselijk samenleven: Inleiding tot het sociologisch denken*, Roermond/Maaseik, 1964.
- (34) Uitvoerig hierover Hoefnagels, *Wat heet sociaal*, pp. 182-187.
- (35) Voorzover het hier inderdaad om behoeften gaat, waarvan de bevrediging wezenlijk is voor het menselijk welbevinden, is hier sprake van een in het menselijk leven te realiseren waarde. Dat moet zich manifesteren in het feit, dat de mensen aan de bevrediging ervan niet minder waarde hechten dan aan andere waarden, zoals materiële welvaart en geestelijk welzijn.
- (36) T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York, 1928.

-
- (37) Vgl. D. Riesman, *The lonely Crowd*, New York, 1950.
- (38) Aldus b.v. A.C. Zijderveld, *The Abstract Society*, Garden City, New York, 1970.
- (39) Zij doen dat, zo heeft M. Mauss ('Essai sur le don,' *Sociologie et anthropologie*, Paris, 1960, pp. 145-279) aangetoond in primitieve gemeenschappen; zij doen dat nog steeds, zo maakt D. Riesman (*The lonely Crowd*) duidelijk in de moderne samenleving - the 'other directed man'!
- (40) C.H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, New York, rev. edition, 1922, p. 208.
- (41) M. Mauss ziet in deze vorm van gedrag het fundament, waarop alle samenleven is gebouwd, Vgl. Mauss, *o.c.*, p. 263 vv.